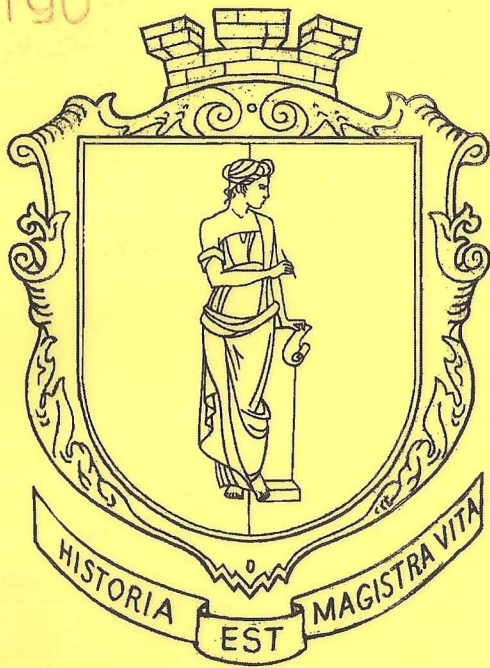

94 (100) (082)
190

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 2

ЯШИН В.О.*асистент***ЄВРЕЙСЬКИЙ АСПЕКТ ЕПОХИ «ВЕЛИКИХ РЕФОРМ»:
РОСІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, УРЯДОВА ПОЛІТИКА,
ЄВРЕЙСЬКА ЕМАНСИПАЦІЯ І АНТИСЕМІТСЬКІ
РЕФЛЕКСІЇ**

Вивчення єврейської історії є справою специфічною. Навіть і в наш час дослідник балансує на тонкому лезі між звинуваченнями у філосемітстві та антисемітськими збоченнями. Між тим, більше як 100 років тому найбільший авторитет в цій справі Ш.М.Дубнов писав: «...провідним правилом для нас [дослідників єврейської історії – прим. автора] повинна бути безумовна правдивість і неупередженість у виборі документів і у висвітленні їх. Ми ніколи не повинні підпорядковувати дослідження історії будь-якій упередженій ідеї. Ми не повинні зупинятися перед публікацією таких історичних документів, які можуть тлумачитись не на користь нашого народу. Це — низько і негідно. Утаємничувати історію немає чого. В житті кожного народу зустрічаються світлі і темні явища. Не приховуватимемо темних сторін нашого минулого, не станемо виставляти себе взірцями добродетності. Це було б і смішно і, що ще гірше, помилково. Ми можемо бути впевнені тільки в одному: що якими б ні виставила нас історія, ми ніколи не опинимося в жодному відношенні нижче інших народів. Навпаки, єврейський народ має дві великі переваги, які рідко випадають на долю іншим народам: безперервне життя духу і терновий вінець... Маючи такі регалії, можемо сміливо говорити правду і собі, і іншим, бо жодна правда не очорняє нас» [5, 61].

Увага до єврейського питання в Росії у другій половині XIX століття іноді наводить стороннього спостерігача, не обтяженого обізнаністю в історії цієї країни, на думку про те, що цей невеликий народ, замкнений рисою осілості, обмежений унікальним за обсягом і характером антиєврейським законодавством, являв собою єдину проблему, яка залишилась в російському суспільстві невирішеною. Проте, в російському суспільстві, як відомо, невирішеними залишались (і, за доброю традицією, залишаються досі) тільки два дрібних і незначних питання: «что делать» і «кто виноват».

Ш. Дубнов писав: «Якщо послухатися тих наших догідників, які радять нам чинити все так, щоб не збуджувати хоча б необгрунтованої підозри з боку юдофобів, то нам припало б тут і померти. Бо, що б ми ні робили, за яку добру справу ні узялися б, все буде перетлумачене нашими ворогами на шкоду нам. Якщо ми їмо, значить – ми пограбували християн; якщо п'ємо вино, значить – ми домісили туди християнську кров; якщо підіймаємо промисловість значить – експлуатуємо: якщо вчимося, значить – бажаємо захопити всі професії; якщо маємо свою літературу значить – хочемо відокремитися, якщо мовчимо – ми низькі боягузи; якщо захищаємося – ми зухвалі» [5, 41]

Звинувачення російського суспільства у невігластві або російського уряду в юдофобській упередженості ми вбачаємо хоча і слухними, але недостатніми для пояснення всього комплексу питань, що виникли навколо російського єврейства. Відтак, висловлювані в літературі думки щодо сутності єврейства, на наш погляд слід доповнити наступним спостереженням.

Єврей гармонійно поєднував в собі вельми суперечливі риси представника західної і східної цивілізацій.

Поводячись як представник, свого роду, цеху західного зразка, єврей прагнув порядку, законності і стабільності, підтримував уряд, або, принаймні, намагався зберегти риси лояльності до нього та в рамках законності і порядку був ладен до повсякденної праці.

Своєю ж готовністю до мобілізаційного рушення, єврей реалізував риси східного поселенця, звиклого більше коритися наказам, ніж законам, ладного заради позбавлення від великодержавного та інонаціонального гніту радше орати каміння Юдейської пустелі, ніж південноукраїнський чорнозем.

Обидві ці, на перший погляд, протирічні риси, разом з тим, базувалися на фундаментальних засадах єврейства та Єврейського Закону в широкому розумінні цього терміну.

Цей цивілізаційно-ментальний симбіоз становив унікальну сутність єврейства. Наша думка полягає в тому, що цей симбіоз став основним ґрунтом для активного або пасивного неприйняття єврейства певними колами суспільства, зовнішнім виразом якого стали антисемітизм та юдофобство.

Російське єврейство пройшло певний шлях до того, як зрозуміло неможливість реалізації такої дуалістичності в межах емансипаційних процесів. Палестинофільство стало виразом го-

товності до мобілізаційного рушення, тобто, так би мовити, східної складової цивілізаційно-ментального симбіозу. Ця складова мала свій прояв в процесі утворення держави, який ми розглядаємо як сукупність певних дій і подій: алія, виникнення світового сїонїстського руху, інші політичні дії, що сприяли виникненню єврейської держави.

Європейська, західна складова, була проявлена в активній інтеграції єврейства в загальноросійські суспільні процеси, в прагненні до реалізації таким чином гарантованих державою прав і свобод в рамках російської держави, в прагнення до справедливого закону і державного порядку.

Специфіка російського суспільства, основою якого була вище згадувана готовність до мобілізаційного рушення, готовність радше виконувати накази, ніж закони, полягала в тому, що західну складову єврейської ментальності воно не сприймало за визначенням, а готовність єврейства до рушення не співпадало за своїм напрямом з готовністю до рушення російського суспільства. Російське суспільство, селянське в основі і східне по суті, прагнуло якомога далі віддалитися від держави і від влади, в той же час як єврейський соціум вбачав рішення своїх проблем шляхом державного втручання і державою ж організованих змін.

Ставлення уряду, а, в першу чергу, самого Олександра II до єврейського питання, було неоднозначним та іноді просто невизначеним. З одного боку, після утворення Єврейської Комісії («Комиссия по устройству быта евреев») у 1872 році він вимагав негайного початку її роботи, а з іншого боку роком раніше на звіті Чернігівського губернатора, який вважав, «що для усунення експлуатації місцевих селян євреями, найприроднішим засобом представляється дозвіл всім євреям повсюдного проживання в Імперії», цар написав: «З цим я ніяк не можу погодитись» [3,53]. Дослідник цього питання С.В. Познер зазначає: «...в урядових кругах такого перевороту у відношенні до євреїв, який виявився у відомій частині суспільства, не спостерігалось аж до початку 80-х років. Менш захоплений загальним рухом в розпал визвольної пори, уряд — оскільки, принаймні, справа торкалася єврейського питання, — повільніше відмовлявся від засвоєних в цій області поглядів. До самого початку 80-х років стояв він на тій точці зору, що... (вирішення єврейського питання—авт.) в Росії полягає в повному злитті їх з російським населенням шляхом... вельми повільного... розширення їх прав» [16,46-47].

Ми вважали б за необхідне зупинитися на деяких аспектах упродовж часу досліджуваного нами питання [20, 21, 22] про характер інтеграції російського єврейства в загальноросійські суспільні процеси, розглянувши його на декількох типових прикладах емансипаційних процесів та пов'язаних з ними анти-семітських рефлексій в межах Катеринославської губернії Російської імперії.

Містечкове єврейство західних російських губерній, віддалене від новостворюваних економічних центрів, не маючи достатніх можливостей не тільки розвитку, а й виживання, з середини 60-х років все активніше мігрувало в східному напрямку. Одним з перспективних центрів міграції уявлялася Катеринославщина, чисельність єврейського населення якої невпинно збільшувалась.

Динаміка зміни чисельності єврейського населення виглядала так:

Місцевість	На 1862 рік (осіб)	На 1865 рік	На 1884 рік (осіб)	Зростання 1884 до 1862 року (разів)
М. Катеринослав	3745	5422	6659	1,8
Повіт	25	147	2736	109
М. Верхньодніпровськ	538	952	1580	2,9
Повіт	433	580	1863	4,3
М. Новомосковськ	771	733	1208	1,5
Повіт	722	672	1833	2,53
М. Павлоград	1573	1336	3356	2,13
Повіт	10667	427	1365	Зменш.7,81
М. Олександрівськ	588	428	884	1,5
Повіт	184	12108	5316	28,8
М. Бахмут	1190	841	2300	1,9
Повіт	701	585	1842	2,62
М. Слов'яносербськ	153	161	125	Зменш.1,2
Повіт	Нема даних	585	1080	
М. Ростов	2272	2342	7354	3,23
Повіт	50	221	569	11,4
М. Маріуполь	378	657	1691	4,47

(Дані в таблиці наведені за [14, 70; 1, 16-18])

Стрімке зростання чисельності єврейського населення в регіоні, звільненого від патронату національно-релігійних обмежень містечкової єврейської громади, сприяло швидкому розвитку емансипаційних процесів. Загальне прагнення до освіти, іманентне єврейству, втілювалося у прагненні до освіти світської, а, отже, російської. Вбачаючи єврейство, як національну належність, першопричиною дискримінації, частина єврейства розглядала русифікацію як засіб емансипації. Палестинофільство, в силу своєї слабкості і нерозвиненості, до погромів 80-х років не вважалося як реальною альтернативою: час Герцля, Пінскера і Жаботинського ще був попереду.

Хоча на початку 1880-х років в Катеринославській губернії нараховувалося 23 єврейських приватних училища, 76 Талмуд-Тор і хедерів, що їх утримували меламенти і одне караїмське чоловіче училище, в яких загалом навчалося більше 500 учнів [15, 205], все ж, значна (і додамо – заможна) частина єврейських дітей навчалася в російських світських середніх учбових закладах. У 1882 році на 1909 учнів православного віросповідання приходилося 953 особи юдейського, або 50% у відношенні до православних, в той час як загальна кількість євреїв, що мешкала в 10 містах губернії, у відношенні до православних становила лише 16%. З точки зору губернської влади такий стан речей не вважався нормальним, тому губернатор висловлював занепокоєння: „...у всіх краях Катеринославської губернії єврейський елемент у справі освіти сильно конкурує з населенням православного віросповідання... і християнському населенню немає ніякої можливості змагатися з єврейським елементом” [11, 32-33].

По деяким навчальним закладам губернії картина мала такий вигляд:

Учбовий заклад	Православних учнів	Учнів-євреїв	% євреїв серед учнів
Азовська чоловіча прогімназія	36	22	38%
Бахмут, чоловіча прогімназія	57	62	52%
Верхньодніпровська жіноча прогімназія	94	43	31%
Катеринославська жіноча безплатна школа	84	35	29%

Катеринославська чоловіча гімназія	301	172	36%
Катеринославське реальне училище	55	46	45%
Новомосковська чоловіча прогімназія	53	33	38%
Павлоградська жіноча прогімназія	28	28	50%
Павлоградська чоловіча прогімназія	44	72	66%
Ростовська жіноча гімназія	337	109	24%
Ростовська чоловіча прогімназія	109	89	45%

Дані наведені за [11, 33]

Центральний уряд намагався також впливати на ці процеси. Зважаючи на вплив євреїв, що надзвичайно посилився, в загальні учбові заклади, у 1875 році було скасовано виплату їм на це особливих стипендій. На початку 1881 року була висунута ідея введення відсоткової норми для євреїв в деяких гімназіях і прогімназіях Одеського учбового округу, яка зустріла розуміння в тодішнього міністра народної освіти А.Сабурова, але його наступник барон А.П. Ніколаї відмовився від неї, оскільки, ще коли він був товаришем міністра Головніна, Ніколаї особисто проводив заходи, направлені на заохочення єврейської освіти. Лише коли міністром став граф Делянов, ця ідея знову відродилася.

Розраховуючи вирішити власні соціальні і національні питання на шляху активної русифікації, єврейство, не бажаючи того, протиставляло себе іншим поневоленим народам Росії, для яких русифікація носила характер „утихомирення і розплати” [10, 543]. Єврейство ставало на бік великодержавності, поволі або мимоволі стаючи її провідником, в тому числі, на Катеринославщині, де воно традиційно складало один з найвагоміших національних елементів. М. Френкін констатував: ”Українське і російське єврейство відіграло роль провідника обрусительного централізму і ставало об’єктом незадоволення українського та інших народів” [19, 154].

Небезпідставно стверджується, що чим більше єврейство інтегрувалося в загальноросійські суспільні процеси, тим більше проявлялося активне неприйняття суспільством такого проникнення [13, 152; 22; 91]. Незаможною частиною селянства єврейство, внаслідок роду його занять, розглядалося виключно як клас експлуататорів, а міським ремісництвом і купецтвом як сильний

економічний конкурент [7,12]. Тодішнє суспільство було майже збентежене зростанням ролі єврейства: якщо в дореформену добу духовний вплив єврейства обмежувався єврейською громадою, то тепер, внаслідок емансипаційних процесів, єврейство, в своєму справедливому прагненні звільнення і свободи, „посягнуло” на духовне життя російського суспільства, заповнивши газети, журнали, видавництва, адвокатські контори, включившись до політичної діяльності, як легальної, так і (що особливо викликало незадоволення) антиурядової, нелегальної.

На найнижчому рівні таке незадоволення реалізувалося трагічними антиєврейськими подіями початку 80-х років. Ми згодні з тією точкою зору, [2], що царський уряд не причетний до організації погромів. Царському урядові нічого було чого ділити з лавочно-шинкарським єврейством і ні для чого було організувати пограбування дрібних торговців. Та й рівень розвитку спецслужб ХІХ століття не дозволив би організувати такі масштабні акції та ще й утаємничити факт власної причетності до цього. Треба враховувати й те, що вищі урядові кола складались з представників дворянства, яке розумілося на поняттях „сумління і честь” і чи навряд взяло б участь в організації такої брудної, кривавої і недостойної справи.

На прикладі Катеринославщини бачимо, що більшість погромів починалися і відбувалися в населених пунктах, що числилися як „казачьі станиці” (населення яких перевищувало 1000 осіб) – Камишеваха, Гуляйполе, Царекостянтинівка (мешкало близько 4500 осіб), Кінські Роздори, Воскресенка, Преображенка, Жеребець тощо [11,19], або в великих містах – Катеринослав, Ростов-на-Дону (який тоді ще входив до складу губернії), Новомосковськ. В таких місцевостях відбувалося певне скупчення кримінального, декласованого і денационалізованого, або зрусифікованого (що тотожно), елементу, який ставав основою банд погромників. Не викликає здивування що погромники, як правило, одразу ж грабували винні погребі [11,29-32]. Частина ж місцевого селянства навпаки, активно допомагала євреям, як, наприклад, в тих же Кінських Роздорах, переховавши єврейське майно [11,27-28].

Перебіг подій 1881,1883 років під час погромів на Катеринославщині доводить, що влада активно намагалася припинити

погроми. Наприклад, під час погромів 1881 року в селах Покровському, Гаврилівці і Вербова завдяки особливим старанням місцевого станового пристава Сніжка погроми були припинені в самому початку. В Кінських Роздорах місцевий становий пристав та судовий слідчий разом із місцевим священиком застосовували „усі засоби умовляння для недопущення селян до безпорядків” [11,28]. Характерно, що волосний старшина Шмігель за бездіяльність був „удалений з посади” [11,28]. У 1883 році влада діяла жорстко і безжалісно щодо бандитів: в Катеринославі під час припинення заворушень військами було вбито 25 погромників та заарештовано більше 400 [12,30].

Аналіз характеру цих процесів дозволяє висловити ряд міркувань.

Єврейський вплив в суспільстві, ступінь інтеграції євреївства до загальноросійських суспільно-політичних, економічних і культурних процесів вже у другій половині 70-х років перевищили ту „критичну масу”, що її спроможний був витримати ксенофобський російський соціум.

Є причини й значно глибші. Росія XIX століття – аграрна держава з абсолютною більшістю сільського населення, традиціоналістською ментальністю, залишками феодалізму і елементів родового устрою в житті селянства.

Євреї – нація міська. Родом своїх занять, характером відносин з оточуючим національним середовищем, космополітизмом євреї ототожнювалися з міською цивілізацією, а, значить, із смертельною небезпекою для традиціоналістського російського суспільства.

«Мета уряду, – зазначає В. Нахманович, – злиття євреїв з рештою населення – могла бути досягнута тільки за допомогою корінних змін структури суспільства в цілому, економічного розвитку Західного краю, підняття добробуту всіх прошарків суспільства. Зрівняння ж євреїв в правах з іншими підданими саме по собі не могло ще вирішити задачі знищення національно-релігійного антагонізму, посиленого загальною ворожістю між міськими і сільськими жителями. ...емансипація євреїв мала значення більш психологічне, показуючи народу відношення до них верховної влади. Це, по-перше, запобігло б погромам, а по-друге, відкривши масі єврейського населення широкий і вільний

доступ до всіх занять, не поставило б її у вороже відношення до держави. Відмовившись від такої політики, уряд... загнав євреїв в кут, залишивши ним вихід тільки в еміграцію або революцію» [8, 55].

Єврейське просвітництво, відігравши певну позитивну роль, все ж не спроможне було привести до реальної емансипації. Підтримувана урядом асиміляція була явищем глибоко антиєврейським як за формою так і за змістом. Вона руйнувала фундаментальну сутність єврейства: його цивілізаційно-ментальну дуалістичність і трансцендентну єдність.

Кінцевим рахунком, як позитивні так і негативні процеси сприяли розвитку і виникненню палестинофільського руху, що з кінця століття оформився у вигляді сіонізму – плідної об'єднувальної національної ідеї єврейського народу, що здатна була і спромоглася вирішити всі національні питання єдино можливим способом – шляхом створення національної держави, в якій єврейство як імперативна умова національної належності забезпечує від національних конфліктів, зважаючи на згадані вище унікальні особливості єврейської нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости: обработано по поручению Высочайше утверждённой Высшей Комиссии для пересмотра действующих о евреях в Империи законов, редактором Центрального Статистического Комитета В. Аленициным. — СПб, 1884.
2. Екельчик С. Английские историки об антиеврейских погромах // Еврейское население Юга Украины: Ежегодник. — Харьков-Запорожье, 1998.
3. Журнал Комиссии по устройству быта евреев за 18 ноября 1872 года // Материалы Комиссии по устройству быта евреев (по Империи) — Ч.1. — СПб., 1884.
4. Илем И. От мечты к быти. Центральные проблемы в истории сионизма. — Издательство Министерства обороны Израиля, 1991.
5. Дубнов Ш.М. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков: Сборник трудов еврейских историков. — Иерусалим: Гешарим. — 5755 (1995).

6. Кельнер В. Русско-еврейская интеллигенция: генезис и проблемы национальной идентификации (2-я половина XIX-начало XX века) // Вестник еврейского университета в Москве. - № 3(13).
7. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60 pp. 19 ст.-1914) // УІЖ. — 1994. — №6.
8. Нахманович В. Еврейская политика царского правительства 1870-х гг. Деятельность комиссии по устройству быта евреев. — М., 1999.
9. Некрасова М. Дореволюционные российские либералы и антисемитизм // Корни. Вестник Народного университета еврейской культуры в Центральной России и Поволжье. — Саратов - Нижний Новгород, 1995. — №3-4.
10. Марек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России // Пережитое. — Т.1. — СПб., 1909.
11. Обзор Екатеринославской губернии: приложение ко Всеподданнейшему Отчету Екатеринославского генерал-губернатора за 1881 год. — Екатеринослав, 1881.
12. Обзор Екатеринославской губернии: приложение ко Всеподданнейшему Отчету Екатеринославского генерал-губернатора за 1883 год. — Екатеринослав, 1883.
13. Орлянский В. Еврейский вопрос в России на рубеже XX века // Еврейская мысль сквозь века: Сборник научных трудов по иудаике, еврейской истории и культуре. Вып. 3. — Днепропетровск-Киев, 1999.
14. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1862 год. — Екатеринослав, 1862.
15. Первое столетие города Екатеринослава: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. — Екатеринослав, 1887.
16. Познер С. В. Евреи в общей школе (К истории законодательства и правительственной политики в области еврейского вопроса.) — СПб., 1914.
17. Сосис И. Общественные настроения эпохи «Великих Реформ» // Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков. — Москва-Иерусалим, 1995-5755.
18. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые статистическим комитетом Министерства внутренних дел. — XIII. — Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальничеством. — СПб., 1863.
19. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии в подготовке и проведении Октябрьского мятежа. 1917-1918. — Иерусалим, 1982.

20. Яшин В.О. До питання про характер суспільних процесів в середовищі російського єврейства пореформеної доби // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків і перспективи співробітництва (збірник наукових праць).—Кривий Ріг, 2004.
21. Яшин В.О. До питання про роль євреїв в російському визвольному русі в 60-80-ті роки XIX століття // Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії: Зб. наук. праць. Вип. 1. — Кривий Ріг, 2003.
22. Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини в загальнооросійських суспільно-політичних процесах пореформеної доби // Література та культура Полісся. Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. — Ніжин, 2004.

МОСКАЛЕНКО В.Г.
доцент, кандидат
історичних наук

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Початок ХХ ст. був одним з найдинамічніших періодів української політичної історії. Революційний процес в Російській імперії позначився зростанням кількості та поживленням діяльності політичних об'єднань українців, піднесенням їхньої політичної свідомості.

Ще з кінця ХІХ ст., незважаючи на жорстоке переслідування російським царизмом представників національно-патріотичного руху, його фактичний розкол, на українських землях все ж збереглися патріотичні сили, які згодом зуміли розбудити і підняти на боротьбу переважно консервативне, промосковське налаштоване тогочасне українське суспільство.

У 80-90-х роках провідну роль у боротьбі за українську державницьку ідею відігравали представники нової генерації, виховані на ідеології безкомпромісного українського націоналізму, які вже не задовольнялися культурницькою діяльністю, а прагнули здобути для України всю повноту національних та політичних прав. Вони йшли паралельно з європейським визвольним рухом, але своїм шляхом, у рамках власних національних